

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi Dergisi
The University of Kahramanmaraş Sütçü İmam
Review of The Faculty of Theology
ISSN-1304-4524

Endülüs'e Dair-1*

Müellif: Celal Nuri

Sadeleştiren

Hanifi KAPLAN

KSÜ İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

kaplan_hanifi@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-4007-3648>

Makale Türü/ Article Types: Sadeleştirme / Simplification

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 07/03/2018

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 22/06/2018

Makale Yayın Tarihi: 30/06/2018

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Ocak-Haziran / January-June

Yıl/Year: 16 **Sayı/Issue:** 31 **Sayfa /Page:** 341-351

Atıf/Citation: Nuri, Celal. "Endülüs'e Dair-1". Sad. Hanifi Kaplan.

KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 31 (Haziran 2018): 341-351.

---

* Celal Nuri, "Endülüs'e Dair", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası* 1/20 (1917): 337-342.

Endülüs'e Dair-1

Müellif: Celal Nuri

Öz

Celal Nuri Bey'in gayretleriyle "Şark Sanatının Osmanlılara İntikali" adıyla derlenen Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihinden çıkartılmış çalışmanın bir bölümü sadeleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Abbasilerin devletlerini ayakta tutma mücadelesi verirken Anadolu ve Arap bölgesi havzasından başka, bir kısım Müslümanlar Akdenizi hâkimiyeti altına aldılar. Bugünkü İspanya bölgesini İslamlaştırdılar. Yedi yüz sene devam eden Endülüs'ün altın çağı diyebileceğimiz, harikulâde eserlerin vücûda geldiği dönemden sonra çöküş ve yok oluş gerçekleşti. L.A. Sedillot'a ve birçok yabancı bilim adamına göre yedi asır boyunca çeşitli açılardan ilerleme gerçekleşti. Maneviyat ve ahlâk, ilim ve irfan, zanaat ve sanat, kuvvet ve azamet itibarıyla Avrupalılardan yüksek bir medeniyet oluşturuldu. Endülüs'e hâkim olan Arapların bölgede var olan yaşam kalitesini kendi tecrübeleriyle birleştirmesiyle yüksek ve göz alıcı bir medeniyet ortaya çıktı.

Abstract

A part of work which was extracted from Ziya Pasha's Andulisian History and was collected as "Transition of East Art to Ottoman" was simplified with the effort of Celal Nuri Bey. Before establishment of Ottoman State, when Abbasid struggle for their state, Muslims domineered Mediterranean. They made current Spain convert to İslam. Golden age of Andulisia was collapsed after the period of magnificent work. According to L. A. Sedillot and other stranger researcher, during seven century, many of fields were proceeded. They made civilization higher than terms of knowledge ethics, wisdom, art, power. Glamorous civilization appeared with the combination of Arabs experiences and Andulisian's life quality.

Giriş

[Süleyman Nazif Bey'in yardımlarıyla [Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi], Ziya Paşa merhumun Endülüs Tarihini yayınlayacaktır. Yayın öncesi bir müjde olmak üzere şunu söyleyelim ki Ziya Paşa'nın Külliyyatı, Nazif'in nefis bir takdimiyle süslenecektir. Üslubu benzersiz olan edibimiz, bir hayli zamandan beri Ziya Paşa hakkında malumat topluyor. Bu münasebetle Celal Nuri Bey'in gayretleriyle "Şark Sanatının Osmanlılara İntikali" adıyla derlenen Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihinden çıkartılmış iki çalışmasını yayınlıyoruz.]

Vâhî Ender Vâhî! Vâhî Ender Vâhî!

Her şey vâhidir, dedi "Vâiz" bin Davud Aleyhisselam

(Kitab-ı Mukaddes: Vâiz, 2)¹

-Bâki kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş-

Henüz Osmanlı Devleti teşekkül etmeden, Bağdat'ta Abbasi Halifeleri konumlarını korumayla meşgul iken Irak, Suriye ve Arabistan'daki Müslümanlardan başka Müslümanlar Akdeniz'i hâkimiyetleri altına alıyorlar ve Avrupa'nın batısında da şaşaalı ve gösterişli bir Avrupa İslam Milleti kuruyorlardı. Bu Millet ve İslam Medeniyeti hakikaten yüksekti ve 700 sene devam etti. Fakat büyük bir çöküş ile yok oldu. Endülüs adasının geçmişteki büyüklüğünü hatırlatacak tek bir aile, tüter bir ocak, üzerinde ezân-ı Muhammedi okunur bir minare kalmadı. Mağlup Müslümanların kalan kanı İspanyol kanına karıştı. Kalan Arap azınlık İspanyollaştı. İslamiyet her yerden ziyade İspanya'da fena görüldü, yok edildi. Fakat asıl konumuz olan Osmanlı Tarihi ile Endülüs'ün kaderi arasında bir münasebet yok ise de birleştirilmesi noktasında çalıştığımız İslam Tarihinin yazımına eksiklik getirmemek için Endülüs tarihiyle ilgili bilgileri de bu çerçevede değerlendiriyoruz.

---

¹ Kitab-ı Mukaddes'in Vâiz bölümünden alıntı yapılmıştır. Hz. Davud'un oğlu Vâiz'in sözleri olduğu ifade edilir. "Boşların boşu, Vâiz diyor, boşların boşu, her şey boş." anlamına gelmektedir.

Evet! L.A. Sedillot'a ve birçok yabancı ilim adamına göre; süregelen yedi asır boyunca pek çok açıdan ilerleme ve gerilemede; maneviyat ve ahlak, ilim ve irfan, zanaat ve sanat, kuvvet ve azamet itibarıyla Avrupalılardan yüksek bir seviyede olan Endülüs Arapları ne halde idiler; dillere destan olan o üstün medeniyete nasıl vardılar; sonra nasıl söndüler, izleri kalmadı? Bu durum gerçekten ibret ve merak uyandırmaktadır. Bu tarih çalışmamız kesin olarak tarafsızlık gerektirdiğinden İslamî çalışmayı ileriye götürme adına mübalağa yapılmayacaktır. Bununla birlikte bu fakirin yaptığı değerlendirmelerin Avrupalı hiçbir tarihçi tarafından reddedildiği görülmemiştir.

İspanya'nın şimdiki hali, Avrupa'nın önde gelen müelliflerine göre onun İslam hâkimiyetindeki haline kıyas kabul etmez. Şimdiki İberya adeta çorak bir yerdir; eski Endülüs ona nispetle bir "Dârü'z-Zehab/Altın Yurdu" (Eldorado) idi. Servet ve bolluk nüfusu iyiden iyiye artırmıştı. Endülüs'te şimdiki Avrupa başkentleri ile karşılaştırabilecek ve denk sayılabilecek İşbiliyye (Sevilla), Elmeriyye (Almeria), Batalyos (Badajoz), Belensiye (Valencia), Sarakosta (Zaragoza), Şeriş (Xerés), Şelemenke (Salamanca), (Tuleytula) Tolédo, Gırnata (Grenada) ve Kurtuba (Cordova) gibi imar edilmiş şehirler vardı. Rivayet olunur ki bu şehirlere denk ya da biraz daha küçük 80 kadar görkemli belde ile hükümet merkezi sayılabilecek 300 orta şehrin, isimleri eski eserlerde bahsedilmiştir. Bunlardan başka ufak kasaba ve dönemin medeniyetini göstermesi açısından önemli olan yemyeşil bahçelerle bezeli birçok köy ile bütün İspanya arazisi süslenmişti.

Ovalar ve dağlar da şimdi Avrupa ovaları ve tepeleri gibi iskân edilmişti. Rivayet edilir ki, Vâdî'il-Kebîr (Quadalquivir) nehri on iki bin köyün arazisini sulamakta imiş. Murâbıt Sultanlarından olan Emir Yûsuf'un isminin Afrika ve Endülüs'te üç yüz bin minberde zikredildiği vakâyinâmelerde geçmektedir. Başkent Kurtuba'da bir rivayete göre üç yüz bin –diğer bir rivayete göre- iki yüz bin ev, altı yüz cami, beş yüz hastane, sekiz yüz medrese, dokuz yüz umumi hamam bulunduğu bahsedilirken toplam nüfusun bir milyon-

dan az olmaması gerekir. Önceki dönemde Paris, Londra, New York gibi büyük şehirler azdı veya yok gibi idi. Tahminlere göre Medain, Selfikiyye, Tedmür, Babil, Ninova, İskenderiyye, Roma, Antakya, Rodos gibi büyük merkezlerin nüfusu pek çok olmakla beraber yine de şimdiki büyük şehirlere nispeten azdı. Demek oluyor ki korunaklı Kurtuba her halde tarihin kaydettiği en büyük şehirlerden sayılır. Bu kadar büyük bir başkent varlığı ise büyük bir medeniyete, muazzam bir kültüre, sulh ve asayişe işaret eder.

Kıymetli Bitkiler Şehri, Saklı Güzellikler Şehri, Daimi Yeşillikler Şehri unvanlarıyla anılan İşbiliyye (Sevilla) büyük şehri kilometrelerce uzanan büyük bir zeytin ormanı ile çevrili idi. Civarı o kadar çok yeşil ağaçlarla çevriliymiş ki ravilere göre güneş görülmezmiş. Nehir limanında her taraftan gelen gemiler alışverişte bulunurdu. Köprüsü görkemli yapılardan sayılırdı. Etrafında varoşlar ve sapa-sağlam kaleler vardı. Birçok toprak parçasının merkezinde bulunan Sevilla'nın bütün halkı ticaretle uğraşmakta olup servetleri ile parmakla gösterilecek bir durumdaydılar. Yakın çevredeki kasabalarda varoşların varlığı nüfusun çokluğuna, insanların çalışkanlığı ve halkın inceliğine delalet eder. Londra'nın etrafında bir Great London, New York'un civarında Brooklyn, Jersey-City, Newark gibi ilavelerin oluşturulması bu iki önemli merkezin olağanüstü bir şekilde genişlediğine delil olduğu gibi, Kurtuba'nın da tam 21 varoşu bulunması bu şehrin ne kadar büyük olduğuna delildir. Kurtuba'nın etrafında bu varoşlardan başka her birinde Kadı bulunan üç bin köy mevcut imiş. Demiryolu ve Kanal gibi yaşamı kolaylaştıran faydalı işlerin henüz bilinmediği bir asırda şehir ve ova halkının bu derecede bolluk içinde olması her halde Endülüs Arap Medeniyetinin gelişmişlik düzeyi açısından hangi noktada olduğunun göstergesidir. Bilindiği gibi dünya nüfusu şimdikinden az idi. Nüfus azlığının çeşitli sebepleri bulunmaktaydı. O dönemde devletlerarası ilişkilerin savaş temeli üzerine kurulmasından dolayı barış içerisinde yaşanan dönemler azdı. Devletler arasında uzun süren savaş dönemleri ise çok sayıda insanın ölümü ile sonuçlanıyordu. Mali bozukluklar, hastalıklar ve

sıkıntılarının birçoğuna, hele bunların yaygınlaşmış kısımlarına deva bulunmaması ve bunlara benzer bir takım sebepler nüfus seviyesini daha da aşağıya çekmekteydi. Elde istatistiksel çalışmalar bulunmadığından o zamanki dünya nüfusunu kabaca tahmin edebilirsek de yalnız şurasını söyleyelim ki; İspanya, sonrasında adeta boşaldığından, daha önceleri Endülüs yarımadasının yani İspanya, Portekiz ve Arapların, Fransa içinden aldıkları eyaletlerin nüfusu hazırdakinin iki misli, tahminen 50 milyon kadardır. Bu tahminimizde abartı olmasa gerektir. Nüfus; ticaret ve çiftçilikle ayakta durur. Batıda ise bunların her ikisi de mevcuttur. Arapların İspanya ziraatına yaptıkları hizmet hiçbir batılı müellifçe inkâr edilmemiştir. Gırnata ve Valencia civarında Müslümanların yaptıkları içi su dolu kanalların ziraata sağladıkları katkılar hafife alınamaz bir kıymettir. Bunlar; gerçekte Asurlular ve Babililerin Irak'ta, Avrupalıların yeni dönemde Mısır'da yaptıkları harika işler ile karşılaştırılabilir. Valencia bölgesinin zaten bereketli toprakları meşhurdu. Araplar büyük bir geometrik çizim yaparak yelpaze şeklinde su kanalları kazmışlar ve bütün suları nehrin kaynağında birleştirmişlerdir. İnşa edilen setlerin sanat itibarıyla ehemmiyetleri açıkça belliydi. Bu sayede en ufak yer bile su nimetinden mahrum kalmazdı. Vadi bir geometrik şekil olarak yukarıdan aşağıya doğru inmediğinden, suları yukarıdan aşağıya nakletmek için İspanyolların -Aceqvias- olarak kabul ettikleri ufak kanallar, su terazileri, su kemerleri yapıldı. Böylece suya hükmedildi. Vadinin diğer taraflarında da Araplar gayet muntazam kuyular kazmışlardı. Bir taraftan Arapların beceri ve bilgisi, diğer taraftan iklimin müsait bulunması sayesinde Endülüs adasında senede en az üç mahsul alınırdı. Ürün hasat edildikten hemen sonra yeni ekim için tekrar çalışma yapılırdı. Araplar İspanya'ya hâkim olmadan evvel Keldanistan² ve Suriye gibi ziraatla meşhur olan memleketlerde bulunup çiftçilikte belli bir tecrübeye sahip olduklarından en güzel usulleri yeni vatanlarına da taşımışlardı. Önceleri Endülüs'te pek az bitki çeşidi bilinmekteydi. Arapla-

---

² Bugünkü Hakkari ve çevresi (çevirenin notu)

rın desteğiyle Avrupa'nın bu semtine Hurma, Fıstık, Pirinç, Muz, Şekerkamışı, Pamuk, İncir gibi yeni bitki çeşitleri ve daha değişik sebzeler, türlü türlü çiçekler, Gül, Kamelya, Kuşkonmaz girdi. Bu cinsleri İspanyollardan diğer Avrupalılar almışlar ve kendi usul ve tarzlarına göre değerlendirerek hakkıyla ilerletmişlerdir.

Ziraatta böyle olduğu gibi sanatta da Araplar herkese üstünlük sağlamışlardır. Fenikeliler ve Romalılar İspanya'ya kendi halklarından bir kısmını yerleştirdiklerinde yarımadanın maden gelirlerinden de yararlanmışlardır. Araplar bu madenlerin izini buldular. Hatta yeni madenler de keşfettiler. Almaden (El-Ma'den) civarındaki civa, Malaca (Malaga) yakınlarında bir yerde ve daha başka noktalarda yakut madeni halkın gelirlerini artırdı. Endülüs sahillerinde mercan avlanıyordu. Bunun gibi inci avında da başarılı olundu. Üretilen iyi cins pamuk pek mükemmel surette dokundu. Yün ve keten, tekstil alanında tercih edilen bir noktaya geldi. Endülüs diyarında pek iyi cinsten deri de imal olunuyordu. İpek üretimi ve yün dokuma konusunda hiç bir memleket Endülüs'e karşı rekabet edemiyordu. Toledo'nun bıçakları, Gırnata'nın ipekleri, Kurtuba'nın³ kandil üretimi dünyanın her yerinde şöhret bulmuştu. Cihanın her tarafında (Künsa) Cuença'nın yeşil kumaşları, Valencia'nın şeker ve şekerlemeleri aranıyor. Yahudi ve Batılı tüccarlar ihracata aracılık yapıyorlardı. Memlekette bunlardan başka en iyi cinsten parlak deri, zeytinyağı, şeker, kırmızı böceği, ak amber, doğal billur, kükürt, safran çiçeği, zencefil yetişiyordu. Zannederim ki ticaretin genişlemesi ile Araplar poliçeyi de bulmuşlardı. Ve belki de Müslümanlar Lombardiyalılardan evvel bu usulü ticaret âlemine dâhil etmişlerdi. Ticarete usul öncelikle güvenliğin sağlanmasıdır. Güven olmayınca poliçe alım satımı problemlidir. Demekki Endülüs Müslümanları poliçe kullanacak derecede piyasada güveni sağlamışlardı. Akdeniz ile yakın çevresinde Endülüs tüccarları ticari bağlantılarını sağlamak için görevlendirdikleri haberciler ve kendileri adına iş

---

³ Fransızca "kunduracı" anlamına gelen Cordonnier, Kurtuba kelimesinden gelir. Acaba Türkçe kundura kelimesi de o isimden mi doğmuştur?

yaptırmak için vekiller bulunduruyorlardı. Endülüs kıtası ihracatına karşılık diğer memleketlerden sarısabır (aloe vera), kâfur, Horasan'dan Sansar kürkü ve Acem halıları ithal ederlerdi.

Tabii ki ziraat, sanat ve bunları devam ettiren ticaretin sonucunda büyük bir servet elde edildi. Servet, yaşam koşullarının iyileşmesini, bu iyileşme ise süsü ve gösterişi çağrıştırır. Arazi öşre tabi idi. İthalat ve ihracattan haraç alınırdı. Esnaf ve tüccar Ta'dil adı altında bir gelir vergisi verirdiler. Bundan dolayı devletin hazinesinin mali varlığı 12.045.000 Altın Dinara ulaştı. Savaşdaki ganimetlerin beşte biri ayrıca devlet hazinesine (beytülmal) aitti. Hristiyanlar ve Yahudiler haraç ile sorumlu idiler. Bu kadar servet Araplar'ın güzellik zevklerine bağlanınca meydana Güzel Sanatlar tarihinde yer tutan mekânlar ve abideler geldi. Hala mevcut olan Kurtuba Cami-i Kebir'i vaktiyle Şam Camii ve Mescid-i Aksa ile ihtişam ve kutsallık yönüyle aynı özellikte sayılırdı. Adı geçen caminin uzunluğu 600, genişliği 250 ayaktır. Bu muazzam caminin bir tarafında 39, diğer tarafında 19 çıkma bulunup bunlar 1093 mermer sütun üstünde durur. Güney tarafında bulunan 19 kapının üstü, eşsiz bir ustalıkla en güzel şekilde işlenmiş tunç tabakalarla bezenmiştir. Bunların ortasındaki ana kapının üzerindeki işleme, tunç yerine altından yapılmıştır. Yukarısında yaldızlı üç küre, onların da üstünde daha büyük bir altın küre göze çarpar. Akşamdan sonra bu mabet ihtişamlı 4700 kandil ile aydınlatılırdı. Bunların idaresi için senede 80.000 ölçek (kıyye) yağ ve 120 ölçek amber ve sarı sabır (aloe vera) giderdi. Ayrıca mihrap üzerindeki kandil de saf altından yapılmıştı.

Mübarek gecelerde Kurtuba'da büyük sevinç gösterileri yapılırdı. O esnada sergilenen göz alıcı güzellik ve ihtişam dünyanın hiç bir yerinde görülmemiştir. Günümüzdeki hiç bir manzara bize bu mübarek bayramlar hakkında yüzeysel bir fikir bile veremez. Şehir baştan ayağa aydınlatılırdı; sokaklar çiçekler ve çeşitli ağaç dalları ile bezenirdi. Dans ve musiki âlemi coştururdu. Halife III. Abdurrahman'ın yaptırdığı El-Kasru'z-Zehra'nın şimdi yerinde yeller esi-

yor. Nitekim Efrâsiyâb'ın kubbesinde de gece kuşu nöbet bekliyor; Kayser'in sarayında da örümcek perdedarlık ediyor. Bununla beraber zannedersem El-Kasru'z-Zehra Efrâsiyâb'ın kubbesinden ve Kayser'in sarayından daha da gösterişli idi: Vadi'il-Kebir'in daha ilk zamanında, korunaklı Kurtuba'nın güzelliğine yakın sayabileceğimiz bu saray, değişik çeşitlerden 4300 mermer ve kırmızı ve yeşil mermerden yapılmış bir sütun üzerinde duruyordu. Bunların her biri oyma taş sanatının en zarif örneği idi. Zemin dört köşeli, taş üzerine işlenmiş, rengârenk, çeşitli cinslerde, mermer parçalarıyla süslenmişti. Döşemeler maviye ve altın rengine boyanmıştı. Duvarlar rengârenk halılarla örtülü idi. Büyük dairelerin ortasındaki renkli çeşmelerden sular kaynayarak yavaş yavaş akik ve kaymak taşından yapılmış havuzlara, oradan da Halife'nin odasının ortasına dökülürdü. Havuzun orta kısmında yine altından yapılmış bir büyük kovuk, onun da boynunda heykelimsi bir inci tanesi bakanların gözünü kamaştırırdı. Bu inci tanesi Rum Kayserlerinden Lui tarafından hediye edilmiş, kovuk da Konstantiniyye'de imal edilmişti. El-Kasru'z-Zehra; Versay (Versailles), (Fonteneblu) Fontainebleau, (Potsdam) Potsdam, Peterhof, (Şonberun) Schönbrunn gibi günümüzdeki emsallerini andırır bir şekilde açık ve geniş parklar içinde bulunurdu. Bahçelerin ortasında Mon Plaisir'leri, Sans-Souci'leri andırır, ufak, lakin zarif köşkler, ayrıca avdan dönüşte Halife'nin istirahati için inşa edilmiş meşhur bir köşk mevcuttu. Av köşkünün tavanını ince mermer sütunlar tutardı ve bunların başlıkları da süslüydü. Dairenin ortasında kırmızı ve yeşil mermerden yapılmış sarmal büyük bir sedef danesinin içinde su gibi bir civa sütunu kaynaşırı.

Bu saray, yüce gönüllü zarafet sahibi, padişahın gözdesi Zehra için yapılmıştı. Böyle muazzam ve eşsiz bir binayı inşa etmek için yalnız nakit para yetmez. Eğer Endülüs tarafı ondan evvel sanat ve estetik yönüyle ilerlemese, toplum orada gelişimini tamamlamış olmasa, iletişimde nezaket, zarafet, adapta incelik bulunmasa, âlem heva ve heveste büyük adımlar atmaya bir El-Kasru'z-Zehra meydana gelmezdi.

Kasru'l-Hamra, Kasru'z-Zehra gibi sarayların, Kurtuba Camii Kebiri gibi ibadethanelerin yanında daha pek çok mimari yapılarına bakıldığı zaman takdir etmemek mümkün değildi. Yollar her tarafa uzatılmış, yollarda belli noktalara kervansaraylar yapılmış, köprüler, menfezler inşa edilmişti. Şehirlerde estetik zevki gösteren süslü binalar ve abidelerle beraber herkesin dinlenmesi için hayır amacıyla yapılmış yerler de vardı. Tekrar edelim: böyle büyük şehirler, böyle yüksek saraylar, ticaret yapmak için oluşturulan yerler, su kanalları, yollar, taştan yapılmış büyük ve küçük köprüler, kurulmuş binalar, bunların bir düzen içinde devam edebilmesi için güvenliğin devamı, yaşamın kolaylaşması, iyi geçinme sebeplerinin bilinmesi gerekmektedir. Eğer Arapların huy ve tabiatı, âdâp ve ahlâkı, ilim ve sanatı, yaratılış ve doğal yapısı hemen hemen şimdiki Avrupalılarınkine benzemese veyahut yaklaşmasaydı Endülüs'te asla böyle bir bolluk ve ilerleme meydana gelmezdi. İnsan onuru, kişiliğin korunmuşluğu, misafirperverlik, Avrupa'nın pek kaba bir medeniyet içinde kaybolduğu bu ortamda, Endülüs yarımadasında ilerleme kaydediyordu.

Misafirperverlik kelimesiyle ifade etmek istediğimiz konuyu Türkler'de yaygın bilinen şekliyle misafirlere ikram ve izzet etmek anlamında değerlendirmeyiniz. Bir şehir veya bir ülke önemli bir ticaret merkezi olabilmek için yabancıları çekmeli ve bununla beraber dışarıdan gelecek bu misafirler asla incitilip küstürülmemelidir. Hatta buna ilaveten yabancılar gurbette iken memleketlerinden daha cazip eğlence yerleri ve kârlarını yükseltecekleri ticari faaliyetler ayarlanmalıdır. Yeni Londra, New York veya Chicago'da her yabancı daha çok kazanacağı ve faydalanacağı yerler bulabilir. Her yabancı Paris'te, Côte d'Azur'da, İsviçre'de memleketinden daha fazla eğlenir. Eğer bu bahsettiğimiz beldeler ve diyarlarda asayiş olmasa, yabancılar aşağılansa bu alım-satım, bu lüks yaşam tarzı ve servet asla kazanılamazdı. İşte Endülüslüler bu ince noktayı anladıkları için gerek Hristiyan halk ve Yahudilere, gerekse çevreden gelen ya-

bancılara daima müsâmahalı davranmışlardır. Rivayet olunur ki Castille (Kaştale), (Nevarra) Navarre gibi Hristiyan beldeleri Kurtuba halkıyla istişare için tereddüt etmeden adı geçen şehirlere gelirlerdi. İdeal anlamda eşitlik esasları Endülüs'te geniş bir uygulama zemini bulmuştu. Ailesinin asaleti asla bir şahsın seçkin ve ayrıcalıklı kabul edilmesine yetmezdi. Kişi doğuştan gelen seçkinliğine insani yönlerle ilgili gelişim katmazsa Avrupa'da olduğu gibi çeşitli makamlara çıkamazdı. Soyca en aşağı olanlar bile çalışkanlığı ve kararlılığı ile yüksek tabakalara ulaşabiliyorlardı. İslamiyet Endülüs'te doğal şeklini korumuştur. Bağdat'ta olduğu gibi Rafiziler toplum vicdanını rahatsız edecek davranışlarda bulunamıyor ve asayiş ihlâl edemiyorlardı. Gerçek şu ki Endülüs'te de mezhepler arasında ayrılıklar çıktı. Lâkin oranın din anlayışıyla Irak'ın saf düşünceden uzak vicdanları arasındaki fark çok açıktır. Asayiş gerek idareten gerek fikren sağlam olduğundan hürriyet ve adalet sadece sözde kalan, anlamsız bir kelime olmaktan çıktı.